

Radosław Zenderowski

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Polska

ORCID: 0000-0003-0249-0499

O tożsamości Europy Środkowej

Abstrakt: Celem niniejszego artykułu jest wskazanie na specyfikę tożsamości środkowoeuropejskich narodów i wspólnot religijnych zarówno w wymiarze sameness (swojskości) jak i distinctivness (odrębności). Służy temu struktura artykułu, składającego się z czterech części. W pierwszej zdefiniowano pojęcie tożsamości zbiorowej. W drugiej części wskazano na kształt geograficzny, geopolityczny i geokulturowy Europy Środkowej. W części trzeciej wskazano na znaczenie religii w procesie budowania i umacniania tożsamości narodowych w regionie Europy Środkowej. W części czwartej – ostatniej – przeanalizowano różnice kulturowe i światopoglądowe pomiędzy Europą Środkową a Europą Zachodnią, odwołując się do wyników badań empirycznych. W efekcie przeprowadzonych analiz wskazano na podstawowe różnice kulturowo-cywilizacyjne, ze szczególnym uwzględnieniem sfery religijnej, występujące między Europą Środkową a azjatyckim Wschodem z jednej strony (w ujęciu historycznym) oraz Europą Zachodnią (w ujęciu współczesnym).

Słowa kluczowe: Europa Środkowa, tożsamość, religia, wiktyzm, suwerenność

Abstract: The aim of this article is to indicate the specificity of the identities of Central European nations and religious communities both in terms of sameness and distinctivness. This is achieved through the structure of the article, which consists of four parts. The first defines the concept of collective identity. The second part shows the geographic, geopolitical and geocultural shape of Central Europe. The third part indicates the importance of religion in the process of building and strengthening national identities in the Central European region. In the fourth and last part, the cultural and philosophical differences between Central Europe and Western Europe were analyzed, referring to the results of empirical research. As a result of the conducted analyzes, the basic cultural and civilization differences, with particular emphasis on the religious sphere, were indicated, between Central Europe and the Asian East, on the one hand (in historical meaning) and Western Europe (in contemporary meaning).

Key-words: Central Europe, identity, religion, victimism, sovereignty

Wstęp

Pojęcie tożsamości zrobiło zawrotną karierę w dyskursie publicznym i w obszarze nauk społecznych w czasie wielkiej postmodernistycznej dekonstrukcji i powszechnego kwestionowania pewników. Pojawiło się niejako w odpowiedzi na szereg wątpliwości, niepewności i trudności w zdefiniowaniu własnej lub czyjejs podmiotowości na podstawie cech uznanych za istotne i konstytutywne dla danego podmiotu: jednostki czy jakiejś grupy społecznej (narodu, grupy etnicznej, regionalnej, religijnej itp.). Istnieje zasadnicza zgoda co do tego, że tożsamość przypisuje się do konkretnej osoby lub grupy osób, nie zaś do przyrody, przestrzeni czy artefaktów. Dlatego też określenie „tożsamość Europy Środkowej” rozumieć należy w kategoriach pewnego skrótu myślowego odnoszącego się do „społecznego substratu” stanowiącego Europę Środkową – przestrzeni o burzliwej historii i kontrowersyjnych granicach (o czym szerzej później w osobnym punkcie). Mowa tutaj w pierwszej kolejności o narodach ukształtowanych w wyniku podobnych doświadczeń historycznych, zamieszkujących „strefę zgniotu” (cywilizacji, imperiów), jaką od późnego średniowiecza była i jest nadal Europa Środkowa. Poza narodami wskazać należy także na ponadnarodowe wspólnoty religijne. Nie można natomiast wyodrębnić relewantnej grupy ponad- czy transnarodowej, którą można byłoby nazwać Środkowoeuropejczykami.

Celem niniejszego artykułu jest wskazanie na specyfikę tożsamości środkowoeuropejskich narodów i wspólnot religijnych zarówno w wymiarze sameness (swojskości) jak i distinctivness (odrębności) w stosunku zarówno do Rosji i Turcji, jak i do Zachodu. Służy temu struktura artykułu, składającego się z czterech części, uwzględniających określone zmienne w wymiarze historycznym i współczesnym, różnicujące tożsamość Europy Środkowej względem tożsamości dwóch sąsiednich regionów – Europy Zachodniej i szeroko pojętego Wschodu. W pierwszej części dookreślone zostanie pojęcie tożsamości zbiorowej. W drugiej postaram się odpowiedzieć na pytanie o kształt geograficzny, geopolityczny i geokulturowy Europy Środkowej, ukazując tenże region w perspektywie geopolitycznej szachownicy i przestrzeni, w której niemożność uzyskania politycznej autonomii oraz doświadczenie utraty suwerenności stanowią powszechne doświadczenie, którego efektem jest wielowiekowy dyskurs wiktymistyczny. W części trzeciej wskażę na znaczenie religii w procesie budowania i umacniania tożsamości narodowych w regionie Europy Środkowej. Zamierzam ukazać znaczenie idei *antemurale christianitatis* w kształtowaniu własnego obrazu i wizytówki w relacji z narodami Europy Zachodniej, jak

również wyjaśnić znaczenie instytucji kościelnych, świętych patronów, przywódców religijnych w budowaniu tożsamości zbiorowych. W części czwartej – ostatniej, zamierzam ukazać różnice kulturowe i światopoglądowe pomiędzy Europą Środkową a Europą Zachodnią, odwołując się do wyników badań empirycznych prowadzonych na reprezentatywnej próbie mieszkańców poszczególnych państw europejskich.

Zdaję sobie w pełni sprawę z faktu, że wyżej wymienione zjawiska i procesy są zasadniczo niemierzalne i niekwantyfikowalne (zwłaszcza w odniesieniu do części drugiej i trzeciej), a tym samym wymagają dalszych, bardziej pogłębionych (porównawczych w skali regionu) badań empirycznych. Kluczowe znaczenie ma tutaj analiza historycznych uwarunkowań wyodrębniania się Europy Środkowej, na którą nałożono wyniki współczesnych badań empirycznych dotyczących społeczeństw tego regionu.

1. Czym jest tożsamość (kolektywna)?

Podmiotem tożsamości narodowej mogą być zarówno jednostki, jak i grupy, choć podmioty pierwszego rodzaju wydają się być znacząco uprzywilejowane i pierwotne. Wyróżnik ich pozycji stanowi zdolność do refleksji, której pozbawiony jest podmiot zbiorowy. Konstytuuje on bowiem swoją tożsamość w sposób zapośredniczony [Ścigaj 2004: 155, 167]. Tożsamość narodu może być zatem zapodmiotowana jedynie w członkach danej zbiorowości. Konieczne jest przy tym aktywne zaangażowanie tych osób i ciągłe ponawianie raz dokonanego wyboru. Piotr Mazurkiewicz stwierdza, iż taka tożsamość narodowa może trwać „tylko tak długo, jak długo jej uczestnicy masowo się do niej odwołują w procesie samookreślenia. W przeciwnym wypadku grozi jej przekształcenie się w pewien rodzaj fikcji podtrzymywanej oficjalnie za sprawą działań propagandowych” [2001: 43]. Samuel Huntington zauważa przy tym, że tożsamość grupy jest zasadniczo trwalsza od tożsamości jednostki, wykazując mniejszą podatność na zmiany [2007: 33]. Ten charakter tożsamości kolektywnych – zauważa Paweł Ścigaj – nie oznacza jednak „możliwości ich redukcji do tożsamości jednostek”. Jego zdaniem tożsamości kolektywne, w tym tożsamości narodowe, można traktować w sposób zbliżony do Popperowskiego „trzeciego świata” [Ścigaj 2004: 155, 167; por. Popper 1992: 148-149]. Są one inicjowane i konstruowane przez jednostki, jednakże, ulegając obiektywizacji, przekraczają możliwości percepcyjne poszczególnych jednostek. W tej perspektywie, tożsamość narodową można rozważać w kategoriach obiektywnej względem jednostek przestrzeni symbolicznej, której „kształt zależy jednak od wyborów

dokonywanych przez jednostki identyfikujące się z wybranymi elementami owej symbolicznej przestrzeni konstytuowanej przez świadome projekty podmiotów polityki” [Ścigaj 2004: 155, 167].

Tożsamość narodowa wydaje się funkcjonować w dwóch różnych wymiarach. Pytanie: „Kim jesteście?” implikuje zarówno pytanie: „Kim jesteście sami w sobie?”, jak i pytanie: „Kim jesteście względem INNYCH?”. Proces kształtowania się tożsamości można widzieć zarówno w ujęciu pozytywnym, jak i negatywnym. Z jednej strony, chodzi o uświadamianie sobie własnych cech charakterystycznych, z drugiej – przeciwstawianie siebie innym, „stygmatyzowanym” na różne sposoby [Bauman 1995: 99]. Obydwie te osie – pisze socjolog Bronisław Misztal – „gdy stają się faktycznym wyznacznikiem działania i zachowania społecznego [...] składają się na współczesny fenomen tożsamości” [2005: 24]. W literaturze naukowej znaleźć można zgrabne określenie obydwu podejść: sameness („pozostawanie tym samym”) i distinctiveness („różnienie się”) [Jacobson-Widding 1983: 159; Peterson-Royce 1982: 27; Rembierz 1999: 14; Taboada-Leonetti 1981: 137-167]. Tożsamość kolektywna, w tym także narodowa, jest bowiem wyznaczana zarówno przez poczucie ciągłości i spójności, jak i poczucie odrębności od innych grup [Bokszański 2006: 37; Ricoeur 1992: 33]. Należy zauważyć, że obydwie te kategorie pozwalają zdefiniować (a) naród jako grupę społeczną w swej osobności oraz (b) naród jako część szerszej wspólnoty (ponadnarodowej). W literaturze druga możliwość jest znacznie rzadziej rozważana i opisywana, a nie ulega przecież wątpliwości, że byciu we wspólnocie ponadnarodowej towarzyszy zarówno poczucie podzielania tych samych wartości, jak i wspólne z innymi narodami poczucie obcości względem innych wspólnot ponadnarodowych.

Wreszcie należy zasygnalizować również, że na gruncie nauk społecznych toczy się dyskusja nad pytaniem, czy tożsamość narodowa jest wyrazem samoświadomości i samowiedzy poszczególnych jednostek identyfikujących się z daną zbiorowością narodową lub też wyrazem zapośredniczonej samoświadomości grupy narodowej? Czy też – być może – powinno się o niej wyrokować na podstawie obserwacji pewnych, często ukrytych i niewidocznych „gołym okiem” kodów kulturowych i „stylów życia”? Innymi słowy: czy tożsamość narodowa powinna być rekonstruowana poprzez odwołanie się do opinii o sobie większości przedstawicieli danej grupy narodowej (lub odwołanie się do poglądów jej „rzeczników” – elit politycznych i kulturalnych), czy też – nie zważając na deklaracje świadomościowe – należy poświęcić uwagę analizie danej kultury narodowej, sposobom (rozpowszechnionym wzorom) zachowania się, obiektywnym wskaźnikom tożsamości

narodowej? Ten dylemat wyraża napięcie między paradygmatami socjologicznym i antropologicznym.

2a. Gdzie leży środek Europy? Problemy z definiowaniem Europy Środkowej

Dyskusja o tym, gdzie leży Europa Środkowa i jakie są jej granice, sięga zasadniczo okresu, w którym zarzucono myślenie o Europie w kategoriach podziału na cywilizowane Południe i barbarzyńską Północ, zastępując je myśleniem w kategoriach podziału na Zachód i Wschód. Piotr Wandycz zauważa: „pomimo, że istniały dwa cesarstwa rzymskie, wschodnie i zachodnie, współcześni nie myśleli w kategoriach podziału na Wschód i Zachód” [2003: 12], choć Andrzej Nowak [2022] początków kształtowania się opozycji Wschód – Zachód doszukuje się w początkach IX wieku – koronacji Karola Wielkiego na cesarza odnowionego zachodniego Cesarstwa Rzymskiego (niejako w opozycji do Konstantynopola jako pełnoprawnego spadkobiercy Rzymu). Do schyłku średniowiecza główną linię podziału wyznaczało „z grubsza” dawne rzymskie limes, któremu nie towarzyszyły obszerne tereny pogranicza po obu stronach, które można byłoby uznać za odrębną jednostkę kulturową. Podział na Wschód i Zachód kształtujący się w ostatnich dwóch lub trzech wiekach schyłkowego średniowiecza, zapoczątkowany wielką schizmą (1054) wszedł w decydującą fazę wraz z tzw. wielkimi odkryciami geograficznymi i uprzemysłowieniem Zachodu [Samsonowicz 1999]. Należy zwrócić uwagę, że wspomniana oś Północ – Południe zaczęła tracić znaczenie wraz z postępem podbojów muzułmańskich – wówczas Europa (w sensie kulturowym) utraciła swoje południe (najpierw w Hiszpanii i południowych Włoszech, następnie na Bałkanach), a jednocześnie chrystianizacja plemion germańskich przesunęła „środek” Europy ku północy.

Koniec średniowiecza, tj. przełom XV i XVI wieku, wyznaczył początek nowej epoki w dziejach Europy, któremu towarzyszyło wyłanianie się Europy Środkowej (z perspektywy Zachodu – Wschodniej) jako reakcji na napór ze Wschodu. Pierwszym „klinem azjatyckim” były najazdy mongolskie z XIII wieku, które przyniosły prawdziwe spustoszenie ziem Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Królestwa Węgier. Drugim „klinem” był zapoczątkowany w połowie XIV wieku najazd osmański na tereny dzisiejszych Bałkanów, który został zatrzymany dopiero u bram Wiednia, zaś jarzmo tureckie zostało zrzucone ostatecznie przez narody bałkańskie dopiero na przełomie XIX i XX wieku. Trzeci „klin azjatycki” związany jest z utworzeniem caratu rosyjskiego w XVI wieku po trzech wiekach podległości szlachty ruskiej władztwu mongolskiemu (ze wszystkimi tego cywilizacyjnymi konsekwencjami). O ile zagrożenie ze strony państwa

osmańskiego stopniowo słabło od końca XVII wieku, o tyle zagrożenie ze strony Moskwy wzrastało. Tak, jak turecki pochód w stronę Atlantyku został zatrzymany pod Wiedniem, tak rosyjsko-bolszewicki marsz na Zachód został powstrzymany i odparty pod Warszawą (Radzymin).

Zwłaszcza dwa ostatnie „kliny”, będące radykalnym zaprzeczeniem cywilizacji europejskiej, uformowały szeroką na kilkaset kilometrów linię frontu w obronie wartości judeochrześcijańskich, greckich i rzymskich. Dokładnie w tym samym czasie zabezpieczeni od wschodu wspólnym wysiłkiem Polaków, Litwinów, Rusinów, Węgrów, Wołochów, Bułgarów, Serbów i Chorwatów – zachodni Europejczycy: Anglicy, Hiszpanie, Włosi, Portugalczycy i Holendrzy, rozpoczęli podbój Nowego Świata i szybkie bogacenie się dzięki rozlicznym wyprawom i rozwojowi handlu międzykontynentalnego. Można powiedzieć, że proces formowania się Europy Środkowej stał się, z jednej strony, odpowiedzią na napór ze Wschodu, z drugiej – wynikiem niemożności dołączenia do Europy Zachodniej zwłaszcza w sferze społeczno-ekonomicznej (kształtowania się gospodarki wczesnokapitalistycznej, dynamicznego rozwoju miast i ich „usieciowienia”), już to z racji zaangażowania w walkę z Tatarami, Turkami i Moskwą, już to z uwagi na postępujące zapóźnienie gospodarcze tej części Europy, której nie było dane zaznać dobrodziejstw wczesnej industrializacji. Ostatecznie granica między Europą Środkową a Zachodnią oparła się mniej więcej na linii dwóch rzek: Łaby i Litawy [Szűcs 1995].

Tym samym powstała dość szeroka strefa geopolityczna pomiędzy Rosją i Turcją z jednej strony a Austrią oraz państwami włoskimi i niemieckimi z drugiej. Nie wchodząc w dyskusję z licznymi paradygmatami Europy Środkowej, należy zwrócić uwagę na dwa zasadniczo odmienne sposoby pojmowania regionu obecne we współczesnym dyskursie naukowym i politycznym.

Pierwszy z nich, nazwijmy go inkluzywistycznym, postuluje włączenie do regionu tych wszystkich etnosów i wspólnot religijnych, które mieszczą się w szerokim spektrum geokulturowym między Rosją i Turcją od wschodu oraz Niemcami i Włochami od zachodu (problematiczny pozostaje status Austrii). To rozumienie Europy Środkowej zakłada wewnętrzny pluralizm religijno-cywilizacyjny, albowiem w tak zarysowanym regionie – określanym przez Karola Wojtyłę, pod wpływem rosyjskiego teologa i działacza ekumenicznego Włodzimierza Sołowiowa, mianem „Europy dwóch płuc” [Wojtyła 1994; por. Mazurkiewicz 2004; Zenderowski 2003: 26-30] – mieszczą się kultury narodowe ukształtowane

zarówno w cywilizacji łacińskiej, jak i bizantyjskiej (ale nie w wersji moskiewskiej!). W granicach tak pojmowanej Europy Środkowej znajduje się 19-20 państw: Albania, Białoruś, Bośnia i Hercegowina, Bułgaria, Chorwacja, Czarnogóra, Estonia, Litwa, Łotwa, Macedonia (Północna), Mołdawia, Polska, Republika Czeska, Rumunia, Serbia, Słowacja, Słowenia, Ukraina, Węgry. Problematyczny pozostaje status Kosowa, którego nie uznaje aż siedem państw regionu: Białoruś, Ukraina, Mołdawia, Słowacja, Rumunia, Bośnia i Hercegowina oraz Serbia. W omawianym ujęciu bardzo rzadko do regionu Europy Środkowej włącza się Grecję i Austrię. Czołowym przedstawicielem tego nurtu pojmowania Europy Środkowej, obejmującej region Bałkanów i byłe zachodnie republiki radzieckie, jest wybitny polski historyk Oskar Halecki, który region Europy Środkowej dzieli na dwie części: Europę Środkowo-Wschodnią (w kształcie zarysowanym powyżej) i Europę Środkowo-Zachodnią obejmującą państwa niemieckojęzyczne (Niemcy, Austria, Szwajcaria) [1950; 2000]. Ten rodzaj myślenia o Europie Środkowej bliski jest także Bohdanowi Cywińskiemu [2003].

Drugi sposób definiowania Europy Środkowej, który możemy nazwać ekskluzywistycznym, każe zawęzić granice Europy Środkowej do tych kultur narodowych z opisanej wyżej przestrzeni geograficznej, które posiadają silne związki z kulturą łacińską, ukształtowanych na gruncie katolicyzmu, a później także protestantyzmu. Ten rodzaj rozumienia Europy Środkowej niejako „wypycha” poza region w czeluści bliżej nieokreślonego Wschodu te etnosy, które ukształtowane zostały na gruncie cywilizacji prawosławnej, choć jednocześnie nie zostały włączone do cywilizacji rosyjskiej, a wcześniej bizantyjskiej, przeciwnie: opierały się temu w licznych powstaniach i buntach. W granicach tak pojmowanej Europy Środkowej mieści się dziesięć państw: republiki nadbałtyckie (Litwa, Łotwa, Estonia), Polska, Republika Czeska, Słowacja, Węgry, Chorwacja, Słowenia względnie także Austria, a także fragmenty terytoriów Białorusi, Ukrainy, Rumunii i Serbii. Takie rozumienie tożsamości i granic Europy Środkowej proponuje Krzysztof Dybciak [2001; 2004], a także wpływowy polski historyk Piotr S. Wandycz [2003: 11], który używając pojęcia „Europa Środkowowschodnia”, ogranicza jego zakres do Polski, Czechosłowacji i Węgier z uwzględnieniem zmieniających się granic tych państw na przestrzeni dziejów.

W niniejszym tekście opowiadam się za inkluzywistyczną definicją Europy Środkowej, której pierwszorzędną cechą jest podział na część łacińską (katolicko-protestancką) i bizantyjską (prawosławną) – dwie tradycje, które na przestrzeni dziejów zarówno ze sobą rywalizowały, jak i kreowały przestrzeń współpracy i dyfuzji kulturowej.

2b. Europa Środkowa jako geopolityczna szachownica. Problemy z polityczną autonomią i środkowoeuropejski wiktyzm

Od czasu utraty suwerenności przez Serbię pod koniec XIV wieku, Węgry na początku XVI wieku, Czechy na początku XVII wieku, wreszcie Rzeczpospolitą Obojga Narodów pod koniec XVIII wieku Europa Środkowa stawała się stopniowo geopolityczną szachownicą dla zewnętrznych mocarstw. Można powiedzieć, że od końca XIV wieku do schyłku wieku XVIII postępował proces odpodmiotowania Europy Środkowej, mający różne źródła i przyczyny, które należałoby omówić w osobnym artykule. Najpierw Turcja, następnie Austria, Rosja i w XVIII wieku również Prusy, stanowiące załączek późniejszej Rzeszy Niemieckiej, rościły sobie pretensje do wybranych fragmentów Europy Środkowej, dzieląc je między sobą zarówno na drodze konfliktów zbrojnych (Bałkany), jak i uzgodnień dyplomatycznych, bez wszczynania wojny (rozbiory I Rzeczypospolitej). Warto przy tym zauważyć, że wymienione wyżej państwa reprezentowały odmienne domeny religijne: islamską, katolicką, prawosławną i protestancką.

Sytuacja, w której narody Europy Środkowej pozbawione były rzeczywistej politycznej autonomii (suwerenności), trauma spowodowana utratą własnego państwa lub życie w sytuacji permanentnego zagrożenia dla bytu narodowego w istotnej mierze kształtowały tożsamość mieszkańców regionu (zob. tabela poniżej). Polacy, można rzec, byli w dość uprzywilejowanej pozycji, albowiem nie posiadali własnego państwa „jedynie” przez 123 lata, a jeśli liczyć Księstwo Warszawskie i Królestwo Polskie, to jeszcze krócej. Spośród narodów Europy Środkowej, które w średniowieczu posiadały własne państwa, najdłużej własnej państwowości pozbawieni byli: Słoweńcy (1169 lat) i Słowacy (1085 lat, jeśli uznać Czechosłowację za państwo, w którym naród słowacki posiadał podmiotowość polityczną)¹, Chorwaci (766 lat), Ukraińcy (751 lat)², Czarnogórcy (626 lat), Albańczycy (520 lat), Bułgarzy (510 lat), Serbowie (419 lat), Litwini – 349 (lub 123 lata licząc wspólnotę państwową z Polską), Węgrzy (326 lat), Czesi (298 lat, jeśli uznać Czechosłowację za państwo, w którym naród czeski posiadał podmiotowość polityczną).

¹ Wczesnośredniowieczne załączki państwowości słoweńskiej i słowackiej obecne w historiografii obydwu narodów są dość powszechnie kontestowane z uwagi na efemeryczny charakter tych tworów państwowych oraz trudny do jednoznacznej identyfikacji związek tychże z (wyłącznie) etnosami: słoweńskim i słowackim.

² W tym przypadku problemem jest toczący się między Rosją a Ukrainą spór o dziedzictwo Rusi Kijowskiej.

Tabela 1. Tradycje państwowe narodów Europy Środkowej

Państwo	Utrata niepodległości	Niepodległość (XIX-XXI w.)
Albania	1392 ⁽¹⁾	1912
Białoruś ^(n-XX)	--- ⁽²⁾	1991*
Bośnia i Hercegowina	XI w. ⁽³⁾	1992**
Bułgaria	1018 / 1398 ⁽⁴⁾	1908 ⁽⁵⁾
Chorwacja	1102 ⁽⁶⁾	1868 ⁽⁷⁾ / 1918-1941 ⁽⁸⁾ / 1941-1945 ⁽⁹⁾ / 1991
Czarnogóra	1170 ⁽¹⁰⁾	1796/1878-1918; od 2006 ⁽¹¹⁾
Estonia ^(n-XX)	1940 ⁽¹²⁾	1918-1940, od 1991
Kosowo ^(n-XX)	--- ⁽¹³⁾	2008 ⁽¹⁴⁾
Litwa	1940 ⁽¹²⁾	1918-1940, od 1990
Łotwa ^(n-XX)	1940 ⁽¹²⁾	1918-1940, od 1991
Macedonia Płn. ^(n-XX)	---	1991**
Mołdawia ^(n-XX)	---	1991*
Polska	1795 ⁽¹⁵⁾	od 1918 (okupacja 1939-1945)
Republika Czeska	1620 ⁽¹⁶⁾	1918 ⁽¹⁷⁾ / (okupacja 1939-1945) / 1993 ⁽¹⁸⁾
Rumunia	---	1878 ⁽¹⁹⁾
Ukraina ^(n-XX)	1240 ⁽²⁰⁾	1991*
Serbia	1389/1459 ⁽²¹⁾	1878-1918, od 2006 ⁽²²⁾
Słowacja	833 ⁽²³⁾	1918 ⁽²⁴⁾ / 1939-1945 ⁽²⁵⁾ / 1993 ⁽²⁶⁾
Słowenia	822 ⁽²⁷⁾ / 1941-1945 (okupacja)	1991**
Węgry	1541 ⁽²⁸⁾	1867 ⁽²⁹⁾ / 1918

Źródło: opracowanie własne na podstawie powszechnie dostępnych danych dotyczących periodyzacji systemów państwowych.

- 1) Królestwo Albanii (Regnum Albaniae) zostało stworzone przez Karola Andegaweńskiego na terenie zachodniej części półwyspu Bałkańskiego z albańskich terenów, które w 1271 r. zdobył kosztem Despotatu Epirskiego. Od 1272 r. Karol zaczął używać tytułu króla Albanii.
- 2) Ruscy bojarzy partycypowali w budowie i rozwoju Wielkiego Księstwa Litewskiego, a jego historia i tradycja uznawana jest przez Białorusinów ze integralny element ich tożsamości historyczno-kulturowej.
- 3) Bośnia w X w. stanowiła autonomiczną jednostkę polityczną, w XI wieku znalazła się pod kontrolą Bizancjum, a następnie Serbii i Węgier. Pod koniec

XIV wieku Bośnia na krótko odzyskała niepodległość. Na lata 1377-1391 przypada panowanie pierwszego króla bośniackiego, Tvrtka I z dynastii Kotromanowiczów. W pierwszej połowie XV wieku Bośnia rozpada się na mniejsze księstwa feudalne uznające zwierzchnictwo Węgier, zaś w drugiej połowie XV wieku rozpoczyna się podbój Bośni przez Turcję trwający do drugiej połowy XIX wieku.

- 4) Bułgaria powstała w 681 r., założona przez Asparucha. Powstało potężne państwo ze stolicą w Plisce (od 895 r. w Presławiu). Trwało do 1018 r., gdy zostało podbite przez Bizancjum. Suwerenność Bułgaria odzyskała w 1185 r., by ją ponownie utracić w 1398 r., tym razem na rzecz Turków osmańskich.
- 5) Bułgaria była księstwem od 1878 r., jednak pełną niepodległość uzyskała dopiero w 1908 r. W 1878 r. na Kongresie Berlińskim powołano dwa zależne od Turcji państwa bułgarskie – Księstwo Bułgarii i Rumelię Wschodnią. Bułgaria opanowała Rumelię już w 1885 r., oficjalnie zostało to uznane wraz z niepodległością Bułgarii w 1908 r.
- 6) Królestwo Chorwacji stało się integralną częścią Korony św. Stefana (Królestwa Węgier).
- 7) Chorwacja posiadała autonomię polityczną w granicach Węgier (1868-1918).
- 8) Od października do grudnia 1918 r. istniało na gruzach Austro-Węgier państwo Słoweńców, Chorwatów i Serbów, które ostatecznie wraz z Serbią oraz Czarnogórą weszło w skład Królestwa SHS, od 1929 r. – Jugosławii.
- 9) W latach 1941-1945 istniało zależne od III Rzeszy tzw. Niezależne Państwo Chorwackie. W skład nowego państwa, oprócz większości współczesnej Chorwacji, weszły Bośnia i Hercegowina oraz Srem. Najdalej na wschód wysuniętą częścią państwa był Zemun, jedna z dzielnic Belgradu.
- 10) W VI wieku w Czarnogórze osiedlili się Słowianie – Dukljanie, tworząc niezależny kraj, zwany najpierw Duklja, potem Królestwo Zety, a następnie księstwo Zeta pozostające w zależności od Bizancjum; w 1170 r. ziemie Czarnogóry weszły w skład państwa serbskiego.
- 11) Czarnogóra, uzależniona politycznie od Turcji od końca XV wieku, w 1796 r. uzyskała faktyczną niezależność, potwierdzoną na Kongresie Berlińskim prawie 100 lat później (1878). Po pierwszej wojnie światowej Czarnogóra weszła w skład Królestwa SHS. W czasie II wojny światowej na terytorium Czarnogóry w 1941 r. podjęto próbę stworzenia wzorem Chorwacji Niezależnego Państwa Czarnogórskiego, ale jego powstanie i funkcjonowanie było dość skutecznie paraliżowane przez partyzantów i czetników. Po II wojnie światowej Czarnogóra stała się jedną z republik związkowych komunistycznej Jugosławii. Na skutek secesji Chorwacji, Słowenii, Macedonii (1991) oraz

- Bośni i Hercegowiny (1992) z Jugosławii, Serbia i Czarnogóra zawiązały nową federację, która początkowo także funkcjonowała pod nazwą Jugosławia, a od 2003 r. jako Serbia i Czarnogóra. Z czasem federacja ulegała coraz większemu osłabieniu i Czarnogóra faktycznie zaczęła prowadzić zupełnie niezależną politykę. W 2006 r. Czarnogóra stała się w pełni niepodległym państwem.
- 12) Włączenie w skład ZSRR na statusie republiki związkowej.
 - 13) Do 1455 r. Kosowo pozostawało formalnie pod władztwem Serbii, następnie kontrole nad tym terytorium przejęli Turcy. W wyniku ustaleń paktu londyńskiego w maju 1913 r. Kosowo oraz południowa Metochia stały się częścią Serbii, a północna Metochia – częścią Czarnogóry.
 - 14) Pomimo ogłoszenia niepodległości Kosowa 17 lutego 2008 r. część państw uważa, że z prawnego punktu widzenia nadal wchodzi ono w skład Serbii.
 - 15) Po utracie przez Rzeczpospolitą niepodległości w wyniku zaborów, a następnie upadku kadłubowego, zależnego politycznie i wojskowo od Francji, Księstwa Warszawskiego (1807-1815) na mocy postanowień Kongresu Wiedeńskiego utworzono Królestwo Polskie związane unią z Imperium Rosyjskim. Jego autonomia była stopniowo redukowana, a po powstaniu styczniowym – zlikwidowana. Formalnie Królestwo Polskie istniało jednak do 1918 r. – do 1916 r. jako część Imperium Rosyjskiego, a następnie w latach 1916-1918 jako protektorat Niemiec i Austro-Węgier (pomimo pewnego zakresu autonomii, Królestwo było ziemiami okupowanymi).
 - 16) W 1515 r. Jagiellonowie zawarli układ wiedeński z Habsburgami, dotyczący dziedziczenia tronu czeskiego przez austriackich władców w przypadku wygaśnięcia czeskiej linii Jagiellonów. W 1516 r. na tronie zasiadł syn zmarłego Władysława II, Ludwik Jagiellończyk, który zginął bezpotomnie w 1526 r. Od tego czasu na tronie czeskim zasiadali nieprzerwanie katolicy Habsburgowie, choć formalnie nie posiadali prawa do dziedziczenia tronu, gdyż każdy kandydat na króla musiał być najpierw zatwierdzany przez zgromadzenie stanów czeskich. Sytuacja ta uległa zmianie po przegranej przez Czechów bitwie na Białej Górze (1620) między siłami czeskich protestantów a wojskami koalicyjnymi katolickich Habsburgów.
 - 17) W latach 1918-1939 Czechy (Czechy, Morawa, fragment Śląska) były częścią Republiki Czechosłowackiej, w której narodem państwowym byli Czechosłowacy. W opinii dużej części Czechów Czechosłowacja stanowiła narodowe państwo czeskie. W 1969 r. Czechosłowację przekształcono w federację, w wyniku czego z ziem Czech, Morawy i Czeskiego Śląska stworzono Czeską Republikę Socjalistyczną.

- 18) W wyniku podziału Czechosłowacji 1 stycznia 1993 r. powstała Republika Czeska jako nowy podmiot prawa międzynarodowego.
- 19) Gospodarstwa Wołoskie i Mołdawskie od czasów średniowiecza były ziemiami lennymi Węgier, Polski, a ostatecznie Turcji. Przy czym wybitniejsi gospodarowie (jak np. Stefan Wielki czy Wład Palownik) pozostawali faktycznie niezależnymi władcami. Istotne jest to, że Gospodarstwa, mimo że były państwami zależnymi, nieprzerwanie stanowiły ograniczoną formę państwowości rumuńskiej. W 1856 r. traktat paryski, zachowując formalne zwierzchnictwo Turcji, objął Gospodarstwa protektoratem mocarstw. W 1859 r. Gospodarstwa zostały połączone unią personalną – Zjednoczone Księstwa Mołdawii i Wołoszczyzny, a w 1861 r. realną – Zjednoczone Księstwa Rumunii. Rumunia ewoluowała od związku dwóch państw w państwo unitarne. Formalną niepodległość uzyskała w 1878 r. W 1881 r. stała się królestwem.
- 20) W historiografii ukraińskiej średniowieczne państwo feudalne w Europie Wschodniej, rządzone przez dynastię Rurykowiczów pochodzenia wareskiego – Ruś Kijowską – uznaje się za przejaw państwowości ukraińskiej. Historiografia rosyjska natomiast stara się dowieść, że Ruś Kijowska stanowi początek państwowości rosyjskiej. W związku z tym akcentuje się, że początków tegoż państwa należy szukać w Nowogrodzie Wielkim.
- 21) W 1389 r. w bitwie na Kosowym Polu Turcy pokonali koalicję serbsko-bośniacką. Serbia znalazła się pod tureckim zwierzchnictwem, a część ludności przeniosła się do Węgier. Klęska Turków w bitwie pod Ankarą w 1401 r. umożliwiła na krótko odbudowę Serbii. Serbia ponownie upadła podczas kolejnych wypraw tureckich w latach 1454-1459.
- 22) Od 1815 r. istniało zależne od Turcji Księstwo Serbii, które uzyskało formalną niepodległość w 1878 r., a od 1882 r. Serbia była już Królestwem. Odrębna państwowość serbska przestała istnieć wraz z powstaniem Królestwa SHS (1918), a od 1929 r. – Jugosławii, będącej de facto emanacją Wielkiej Serbii. W komunistycznej Jugosławii Serbia miała status republiki związkowej. Na skutek secesji Chorwacji, Słowenii, Macedonii (1991) oraz Bośni i Hercegowiny (1992) Serbia i Czarnogóra zawiązały nową federację, która początkowo także funkcjonowała pod nazwą Jugosławia, a od 2003 r. – jako Serbia i Czarnogóra. Z czasem federacja ulegała coraz większemu osłabieniu i Czarnogóra faktycznie zaczęła prowadzić zupełnie niezależną politykę. Od 2006 r., po odłączeniu się Czarnogóry, istnieje Republika Serbii. Ponadto częścią składową Bośni i Hercegowiny jest Republika Serbska (proklamowała niepodległość w 1992 r., a następnie w 1995 r. na mocy pokoju z Dayton stała się republiką związkową Bośni i Hercegowiny), która prowadzi,

- często wbrew rządowi centralnemu w Sarajewie, stosunkowo niezależną politykę.
- 23) W VIII wieku na terenach dzisiejszej Słowacji powstało Księstwo Nitrzańskie. W 833 r. zostało podbite przez Mojmira I i odtąd aż do 906 r. obszar ten wraz z Czechami i Morawami tworzył państwo wielkomorawskie.
- 24) W latach 1918-1939 Słowacja, jako dawne Górne Węgry (Felvidék), była częścią Republiki Czechosłowackiej, w której naród państwowy stanowili Czechosłowacy. W 1969 r. Czechosłowację przekształcono w federację, w wyniku czego powstała Słowacka Republika Socjalistyczna jako część federacji czechosłowackiej.
- 25) W latach 1918-1939 Słowacja była częścią Republiki Czechosłowackiej, w której naród państwowy stanowili Czechosłowacy. W latach 1939-1945 Słowacja była formalnie suwerennym państwem (Państwo Słowackie), jednakże politycznie i militarnie była uzależniona od III Rzeszy. W 1969 r. Czechosłowację przekształcono w federację, w wyniku czego z ziem słowackich stworzono Słowacką Republikę Socjalistyczną.
- 26) W wyniku podziału Czechosłowacji 1 stycznia 1993 r. powstała Republika Słowacka jako nowy podmiot prawa międzynarodowego.
- 27) Słowiańscy przodkowie dzisiejszych Słoweńców przybyli na ziemie obecnie należące do Słowenii w VI wieku. W VII wieku na dzisiejszym terytorium Austrii uformowało się słowiańskie Księstwo Karantanii. W połowie VIII wieku Karantania przyjęła chrześcijaństwo. W 822 r. Karantania utraciła niepodległość (została włączona do imperium Franków).
- 28) Potęga Węgier załamała się po 1526 r. w wyniku klęski w bitwie z Imperium Osmańskim pod Mohaczem. Po wojnie domowej pomiędzy pretendującym do tronu Ferdynandem Habsburgiem a Janem Zapolją – wybranym przez szlachtę węgierską królem Węgier – cały teren dzisiejszych Węgier został opanowany przez Turcję. Część terytorium dotychczasowego królestwa dostała się dynastii Habsburgów jako dziedzina rodowa w konsekwencji postanowień układu wiedeńskiego (1515) zawartego pomiędzy Jagiellonami i Habsburgami. Z części utworzono Księstwo Siedmiogrodu, którego pierwszym władcą był Jan Zygmunt Zapolya, wnuk Zygmunta Starego, częścią centralną z Budą zarządzał bezpośrednio (jako prowincją turecką) sułtan Sulejman Wspaniały. Postanowienia te zostały zawarte w traktacie pokojowym z 1541 r. między Imperium Osmańskim a Imperium Habsburgów.
- 29) Węgry były narodem państwowym (w ramach Austro-Węgier) od 1867 r.
- (n-XX) – narody, które uzyskały swoją państwowość dopiero w XX wieku.

* Wspomnieć należy o istnieniu efemerycznych państw pod nazwą: Mołdawska Republika Demokratyczna (1917-1918) (która jednak istniała raczej jako forma przejściowa przed zjednoczeniem Besarabii z Rumunią), Ukraińska Republika Ludowa (1917-1920), Zachodnioukraińska Republika Ludowa (1918-1919), Kubańska Republika Ludowa (1918-1919) (Ukraińcy odwołują się także do tradycji Rusi Kijowskiej, funkcjonującej od IX wieku do roku 1240, ale trudna do udowodnienia jest bezpośrednia łączność między Rusią Kijowską i dzisiejszą Ukrainą) i Białoruska Republika Ludowa (1918-1919). Problematiczna jest podmiotowość Białoruskiej i Ukraińskiej SRR, które chociaż posiadały oddzielne członkostwo w ramach ONZ, były uzależnione od Kremla w tym samym stopniu, co pozostałe republiki radzieckie.

** W 1991 r. część republik jugosłowiańskich proklamowała niepodległość: Słowenia (25 czerwca), Chorwacja (25 czerwca) oraz Macedonia (17 września). 1 marca 1992 r. po referendum Bośnia i Hercegowina ogłosiła niepodległość jako Republika Bośni i Hercegowiny.

Długi okres (czasem kilka wieków) nieposiadania własnej państwowości każe zadać pytanie o to, w jaki sposób udało się przetrwać poszczególnym wyżej wspomnianym narodom Europy Środkowej. Istnieją, jak się wydaje, dwie odpowiedzi na to pytanie.

Po pierwsze, w odróżnieniu od Europy Zachodniej, szczególnie zaś Francji stanowiącej ważny punkt odniesienia, imperia władająca poszczególnymi połaciami Europy Środkowej (tureckie, rosyjskie, austriackie) nie prowadziły konsekwentnej polityki asymilacyjnej, zadowolając się względnym posłuszeństwem swoich poddanych, którym pozostawiono całkiem szeroką autonomię w sferze kultury, religii i języka. Nie dążono do wytworzenia na bazie podbitych etnosów nowoczesnych narodów na gruncie jednego języka, zunifikowanej kultury, wreszcie całego zestawu symboli politycznych każących wyrzec się własnej tożsamości kulturowej oraz pamięci o utraconej niepodległości.

Po drugie, szczególną rolę w przetrwaniu pamięci o utraconym państwie oraz w kultywowaniu kultury narodowej oraz poczucia odrębności od innych etnosów odegrały wspólnoty religijne, zwłaszcza zaś Kościół katolicki i Cerkiew prawosławna. Obydwie stały się swego rodzaju depozytariuszami ducha narodowego, nie tylko na swój sposób sakralizując poszczególne wspólnoty narodowe, ale pełniąc szereg „przyziemnych” funkcji społecznych, ekonomicznych, wreszcie także i politycznych, które w normalnych warunkach stanowią domenę państwa.

Z utratą państwowości w wielu przypadkach związane jest swoiście celebrowane uczucie traumy. Przybiera ono postać powszechnego w skali całego regionu

w i k t y m i z m u. Chorwacka pisarka Dubravka Ugrešić pisze, że „tym, co ludzi Wschodu czyniło (w ich własnym mniemaniu) lepszymi, było doświadczenie poniżenia. Tylko na poniżenie mogli położyć swój copyright, to była ich wewnętrzna legitymacja, unikatowy produkt Made in Eastern Europe... Nieszczęście wynikające z poniżenia to ogromna przestrzeń na manipulację, człowiek Wschodu uczynił więc ze swojego nieszczęścia instytucję” [2006: 376-377]. Cytowana autorka używa pojęcia „Wschód” w sensie zimnowojennego paradygmatu, w którym nie było miejsca na „środek”, jako że „żelazna kurtyna” uniemożliwiała istnienie strefy „pomiędzy”. W dyskursie wiktymistycznym – pisze amerykański psycholog Peter Wolson [1999] – chodzi o specyficzny rodzaj kompensacji utraconego szacunku do siebie samego, będącego efektem jakiejś spektakularnej narodowej klęski. W Europie Środkowej tworzone są „wizje zbawienia”, jak określił je Vladimir Tismaneanu [2000]. Warunkiem zbawienia jest m.in. wykazanie swojej moralnej wyższości, którą, w przeciwieństwie do agresora, niejako z definicji, dysponuje ofiara. Istotne jest zatem nie tylko ukazanie własnego cierpienia w jak najbardziej przejmujący sposób, ale także, a może nawet przede wszystkim, niegodziwości agresora, jego moralnego ubóstwa. Im większy rozdźwięk między niewinnością ofiary a barbarzyństwem agresora, tym większa szansa na zwycięstwo we wspomnianym wcześniej podświadomie wyimaginowanym „wyścigu”. Daniel B. MacDonald [2006: 99] stawia niezwykle interesującą tezę, że od czasu Holokaustu ikona „złotego wieku” (Golden Age) utraciła swoją pierwszoplanową pozycję w konstruowaniu narodowych tożsamości. Została ona zastąpiona ikoną narodowej hekatombi, czymś, co Ugrešić trafnie, choć może zbyt dosadnie, określa mianem „pornografii nieszczęścia” [2006: 269]. Europa Środkowa wydaje się szczególnym miejscem na Starym Kontynencie, w którym dochodzi do kulminacji żalu i goryczy, roszczeń i pretensji. Mamy tutaj do czynienia z wieloma wciąż nierozwiązanymi kwestiami etnicznymi, zadawnionymi sporami: o ziemię, o majątki, o dobra kultury, o rekompensaty, wreszcie: z tymi najtrudniejszymi: o pamięć, o honor i o prestiż. Europa Środkowa z perspektywy dyskursów prowadzonych w poszczególnych państwach regionu jawić się może zewnętrznemu obserwatorowi wyłącznie jako cywilizacja ofiar i prześladowanych narodów. Widać to m.in. w tekstach hymnów państwowych, w których akcentuje się trudny i smutny los, a także widmo śmierci całego narodu: „Jeszcze Polska nie zginęła, / Kiedy my żyjemy” (Polska); „Nie umarła jeszcze Ukraina” (Ukraina); „Los, który tak długo Węgrami pomiatał, / Przynieś im szczęśliwy; / Ucisz ich smutki, które przygniatają, / I odpuść przeszłe i przyszłe grzechy” (Węgry); „Boże sprawiedliwości, coś ratował / od zagłady dotąd nas, / słysz i teraz głosy nasze / i ratunkiem bądź dla nas [...] // Z mrocznego grobu zaświtały / serbskie

ślawy, błyszczące znów / nowe czasy nastały; / nowe szczęście Ty nam, Boże, daj!” (Serbia); „Nad Tatrami błyska się, / gromy dziko biją. / Wstrzymajmy je, bracia, / z pewnością przestaną, / Słowacy ożyją” (Słowacja); „Przebudź się, Rumunie, / Otrząśnij się ze śmiertelnego snu, / W który wpędzili cię / Okrutni tyrani. [...] // Księża, prowadźcie nas krucyfiksami, / Ta armia jest chrześcijańska. / Jej mottem jest wolność. / I to jest nasz święty cel. / Lepiej zginąć na polu bitwy, / W pełni wszelkiej chwały, / Niż być znów niewolnikiem / Na swojej własnej starożytnej ziemi” (Rumunia). Większość narodów pielęgnuje także ideę „wielkiej ojczyzny” poszerzonej o „utracone” lub „zagrabione” fragmenty terytoriów swoich sąsiadów.

3a. Antemurale christianitatis jako element konstytutywny tożsamości Europy Środkowej

Kolejnym ważnym elementem konstytuującym tożsamość środkowoeuropejskich narodów, obok doświadczenia traumy utraty własnego państwa, doświadczenia widma śmierci narodu w wyniku jakiegoś traumatycznego wydarzenia i permanentnego poczucia zagrożenia jego bytu, jest powszechna świadomość pozostawania na rubieżach i kresach cywilizacji europejskiej i chrześcijańskiej. Doświadczenie bycia antemurale christianitatis znaczyło przy tym zdecydowanie coś więcej niż obronę interesu własnego narodu. Motyw „przedmurza chrześcijańskiego” [Cywiński 1994: 65] w kulturze i tożsamości poszczególnych narodów Europy Środkowej występuje w dwóch wariantach: (a) właściwym – ilustrującym zmagania świata chrześcijańskiego z islamem na przestrzeni kilku wieków (od XIV wieku) oraz (b) zmodyfikowanym – ilustrującym zmagania między dwoma dominującymi w Europie wyznaniem chrześcijańskimi: katolicyzmem i prawosławiem. Idea antemurale christianitatis jest szczególnie wyraźnie wpisana w narodową tożsamość katolickich Polaków, Litwinów, Węgrów, Chorwatów, ale także prawosławnych Rumunów, Kozaków ex post utożsamianych z Ukraińcami czy Serbów. Zdecydowanie słabiej idea antemurale christianitatis przejawia się w tożsamości narodowej Bułgarów i Słowaków [Boia 2003: 198-200; Ceh i Harder 2005: 409-417; Dąbrowska-Partyka 1998: 74; Erdósi 2006: 141-158; Krakovska 2005: 40; Rapacka 1995: 18; Vambery 1944: 82; Zenderowski 2007: 501; 555-558]. Z uwagi na jeszcze nieukończony proces narodotwórczy trudno jednoznacznie zdefiniować pozycję Macedończyków. Wiele jednak wskazuje na to, że motyw chrześcijańskiego przedmurza może stać się ważnym elementem narodowej tożsamości. Wystarczy zestawzić ze sobą wysoki odsetek osób deklarujących przywiązanie do religii z tłącym się konfliktem macedońsko-albańskim, interpretowanym nierzadko w kategoriach konfliktu prawosławno-muzułmańskiego. Wśród Albańczyków zaś zarodkiem takiego myślenia o roli swojego narodu

w historii Europy może być legenda Skanderbega (Gjergj Kastrioti), określonego po raz pierwszy w 1457 r. jako *Athleta Christi* przez papieża Pawła II. Powróciwszy do wiary chrześcijańskiej w 1443 r. (oraz zyskawszy w 1444 r. poparcie lokalnych przywódców albańskich, którzy podobnie jak on na nowo przyjęli chrześcijaństwo jako swoją religię), Skanderbeg przez dwadzieścia cztery lata walczył przeciwko muzułmańskim Turkom, broniąc, zdaniem znanego albańskiego poety Naima Frashëriego, całej Europy [Berend 2003: 71; Lubonja 2005: 71; Ramet 1998: 209; Szczepański 2007: 76-80]. Mit przedmurza nie trafił na podatny grunt w zasadzie tylko w przypadku Słowenów i Czechów, których słusznie uważa się za najbardziej przesiąknięte kulturą Zachodu narody słowiańskie. Zamiast mitu „przedmurza chrześcijaństwa” w Słowenii funkcjonuje mit „forpoczty europejskiej kultury” przeciwko „bałkanizmowi”, „orientalizmowi” i „bizantynizmowi”. Nie jest on jednak tak silny jak w przypadku Chorwacji [Velikonja 2003: 247]. Z oczywistych względów jest on niemal nieobecny wśród Łotyszy i Estończyków (przynajmniej w rozumieniu obrony cywilizacji chrześcijańskiej przed islamem).

W przypadku polskiego *antemurale christianitatis* początkowo chodziło o obronę Europy i chrześcijaństwa przed Tatarami i Turkami osmańskimi (bitwa pod Legnicą 1241, Wiktoria Wiedeńska 1683), zaś w XX wieku przed bezbożnymi bolszewikami (bitwa warszawska z 1920 r. jako jeden z akordów tej tradycji) i domorosłymi komunistami. Należy pamiętać, że motyw „przedmurza” w polskiej tradycji pojawia się także w innym, „małym” wariacie – „przedmurza świata łaćńskiego i katolickiego”. W walce z protestanckimi Szwedami i Prusakami (nieszczęśliwie utożsamianymi z Niemcami w ogóle), wreszcie z prawosławnymi Moskalami, Polacy jawili się przeciw samym sobie, i tak też prezentowali się katolickiej Europie, jako niezwycześni obrońcy katolicyzmu. Już w wolnej Polsce można czasem usłyszeć wezwania do obrony cywilizacji chrześcijańskiej przed laickim i antychrześcijańskim Zachodem. Oznacza to zasadniczą reorientację geopolityczną i geokulturową „przedmurza” [Dabrowski 2000: 397-416; Davies 2001: 163-198; Zarycki 2004: 610-614]. Religia chrześcijańska rozumiana była przez wieki w Polsce przede wszystkim jako najbardziej oczywisty znak przynależności do rodziny narodów europejskich, do Zachodu [Terlecki 1947: 46-47].

W Europie Środkowej chrześcijańska religijność, choćby nawet tylko powierzchowna, demonstracyjna, od dawna uznawana była za najpewniejszą legitymację poświadczającą przynależność do Europy. Poszczególne narody rozpoznawały swoją europejskość nie poprzez instytucje polityczne czy ekonomiczne, ale poprzez kulturę, zwłaszcza zaś poprzez religię [Gacesa 2006: 403]. W szczególności zaś

poprzez nieustającą gotowość ofiarowania się dla dobra cywilizacji europejskiej. Należy przy tym zauważyć, że takim wyobrażeniom o swojej roli w historii Europy, wielu mieszkańcom naszego regionu towarzyszyło (i towarzyszy nadal) poczucie niewdzięczności ze strony Zachodu, który bogacił się zdobywając kolonie, podczas gdy na Wschodzie z wielkim poświęceniem broniono europejskich granic [zob. Zenderowski 2011: 100-111]. Cywiński zauważa, że „doświadczenie to w świadomość europejską wniosło wątek nieznany na Zachodzie od czasów hiszpańskiej Rekonkwisty: realną znajomość zagrożenia Europy – nie-Europą”, dodając jednakże, iż ostatecznie „sprawa przedmurza” okazała się „elementem dezintegracji Europy: narody pełniące swą misję ratowniczą poczuły się zawiedzione i zdradzone, gdy Zachód potraktował nękającą je nie-Europę jako politycznego partnera współtworzącego kontynentalną równowagę sił” [1985: 11-12].

3b. Religia jako „złota nić” tożsamości środkowoeuropejskiej

Można mówić, o co najmniej czterech istotnych przyczynach znaczącego wpływu religii na kształtowanie poszczególnych tożsamości narodowych w Europie Środkowej. Chodzi mianowicie o: (a) substytutywną rolę Kościołów w stosunku do nieistniejącej przez długi okres państwowości, (b) rywalizację Kościołów z komunistycznymi władzami o „rząd dusz” (i/lub rywalizację Kościołów z częścią elit politycznych o wypełnienie „ideologicznej próżni” po upadku komunizmu), (c) rolę Kościołów w życiu mniejszości narodowych (podtrzymywanie tożsamości) oraz (d) fakt, iż religia odgrywa co do zasady większą rolę na pograniczach wyznaniowych, a takim jest Europa Środkowa jako całość [zob. Zenderowski 2011: 61-111].

a) Substytutywna rola Kościołów w stosunku do nieistniejącej państwowości. Poszczególne narody Europy Środkowej przez długi czas pozbawione były swoich państw. W tej sytuacji brak narodowych instytucji państwowych (politycznych) skutkowało często integracją etnosu wokół jednego Kościoła (rzadziej dwóch Kościołów) jako instytucji organizującej życie społeczne w stopniu wykraczającym poza standardową posługę duszpasterską. W efekcie Kościoły, nierzadko *nolens volens*, stawały się jednocześnie instytucjami życia religijnego i narodowego, co zwłaszcza w przypadku uniwersalistycznego Kościoła katolickiego rodziło istotne dylematy tożsamościowe (między religijnym uniwersalizmem i narodowym partykularyzmem). Skutkowało to m.in. różnymi próbami wylegitymowania i usprawiedliwienia nacjonalizmu np. poprzez ideologię „chrześcijańskiego nacjonalizmu” [Gołębowski 2001: 72-73; Grott 2006: 79-83]. Grzegorz Babiński zwraca uwagę na fakt, iż religijne struktury terytorialne okazywały się w Europie Środkowej generalnie trwalsze

od struktur politycznych. Wspomniany autor zauważa m.in., że „[h]istoria polityczna Węgrów czy Czechów obfituje w okresy załamywania się państwowości, podczas gdy nawiązywanie do ziem Korony św. Stefana czy Korony św. Wacława było trwałe w całej historii i miało istotny wpływ na kształtowanie się węgierskiej i czeskiej świadomości narodowej” [Babiński 2003: 13; Vront 2003: 1,4]. Podobnie jest w przypadku np. ziem należących do patriarchatu bułgarskiego (od XI wieku) oraz serbskiego (od XIII wieku). Nieprzypadkowo ideolodzy Wielkiej Bułgarii i Wielkiej Serbii rysują mapy, na których granice ich „wielkich ojczyzn” w znacznej mierze pokrywają się ze średniowieczną bułgarską i serbską administracją kościelną na Bałkanach. W ogóle problem terytorialnej organizacji kościelnej praktycznie w każdym zakątku Europy Środkowej miał przede wszystkim charakter polityczny, a dążenia do ustanowienia określonego kościelnego porządku administracyjnego stanowiły jeden z ważniejszych celów ruchów narodowoemancypacyjnych. Doskonale widać to na przykładzie współczesnych krajów bałkańskich: Macedonii i Czarnogóry, państw, w których ustanowienie lub próba ustanowienia autokefalicznej Cerkwi traktowane są jako warunek sine qua non politycznej niepodległości. Liczne kontrowersje wśród autokefalicznych Cerkwi prawosławnych wzbudził postulat uznania autokefalii Kościoła Prawosławnego Ukrainy. Pod koniec 2018 r. synod biskupów Ekumenicznego Patriarchatu Konstantynopolitańskiego stwierdził kanoniczność ukraińskiego prawosławia, zaprzeczył zwierzchności Moskwy nad Kijowem i ostatecznie potwierdził, że w najbliższym czasie ukraińskie prawosławie uzyska autokefalię (pełną samodzielność) [Olszański 2018]. Oficjalny akt uznania (tomos) został wydany w styczniu 2019 r. przez patriarchę Konstantynopola. Do tego uznania przyłączyły się następnie: Patriarchat Aleksandryjski, Cypryjski Kościół Prawosławny oraz Grecki Kościół Prawosławny [Kałużny 2020].

- b) Rywalizacja Kościoła i komunistycznego państwa o „rząd dusz”. W drugiej połowie XX wieku istotnym problemem politycznym, kulturowym i moralnym okazała się komunistyczna opresja i coraz bardziej powszechnie odczuwane zniewolenie narodowe poprzez komunizm i hegemonię Związku Radzieckiego. W niektórych krajach, zwłaszcza zaś w Polsce, Kościół stanowił w tamtym czasie praktycznie jedyną przestrzeń, w ramach której możliwe było nieskrępowane manifestowanie narodowej tożsamości i woli odzyskania utraconej suwerenności. Stąd też wszystkie bez wyjątku reżimy komunistyczne dążyły do wyrugowania Kościołów z życia publicznego, a nawet, jak w przypadku Albanii, do ich całkowitego unicestwienia i bezwzględnej delegalizacji. Należy przy okazji zaznaczyć, że wrogość komunistów wobec Kościoła miała dwojakiego

rodzaju uzasadnienie. Po pierwsze, była to wrogość doktrynalna, ideologiczna, wobec religii rozumianej po marksistowsku – jako „opium dla ludu”. Po drugie, wrogość do religii i Kościoła miała swój wymiar pragmatyczny – Kościół był bowiem postrzegany w kategoriach quasi-politycznej władzy konkurencyjnej do oficjalnego, państwowego ośrodka władzy. Jego istnienie skutecznie uniemożliwiało monopolizację i centralizację władzy przez komunistów.

O ile w przypadku Kościołów katolickiego i protestanckiego, mieliśmy do czynienia z mniej lub bardziej otwartą konfrontacją z ideologią komunistyczną (nie jest zapewne dziełem przypadku, że najbardziej znaczące ośrodki antykomunistycznego oporu pojawiały się w państwach o tradycji katolickiej lub protestanckiej: w Polsce, Czechosłowacji, na Węgrzech, a w Rumunii – w środowisku węgierskich i niemieckich protestantów oraz katolików obydwu obrządków [Czyżewski 2008: 183-192; Elliott 2009; Flora, Szilagy i Roudometof 2005: 41; Karpat 1992: 7-12; Pope 2009]), o tyle Kościoły prawosławne przyjęły taktykę wyczekiwania lub współpracy z władzami komunistycznymi. Lucian N. Leustean zauważa, że tym, co odróżnia prawosławie od katolicyzmu i protestantyzmu w kwestii relacji naród – religia (Kościół) – państwo, jest wywodząca się z okresu bizantyjskiego koncepcja „symfonii” (symphonia). Polega ona na przekonaniu, że władza religijna i świecka są równe, a ponadto posiadają wiele wspólnych celów i zadań do zrealizowania (w tym utrzymanie jedności narodu). Kościół stanowi w tym ujęciu strukturę równoległą do państwa, ale nie ma między nimi wyraźnego podziału [Leustean 2007: 717].

- c) Znaczenie Kościołów dla tożsamości mniejszości narodowych. Poszczególne Kościoły w Europie Środkowej odgrywały i nadal odgrywają doniosłą rolę w ugruntowywaniu i utrwalaniu tożsamości etnicznej mniejszości narodowych. „Dla wielu mniejszości etnicznych czy narodowych religia często stanowi podstawę identyfikacji narodowej, wyróżnia te grupy spośród innych grup, oddziela od «obcych» i integruje ze «swoimi». Często identyfikacja religijna i narodowa czy etniczna opiera się na zespole tych samych wartości” – pisze Halina Rusek [2002: 24]. Kluczowa rola w procesie kreowania i podtrzymywania narodowej tożsamości przypada w omawianym przypadku parafiom jako jednostkom terytorialnym. Elżbieta Pałka stwierdza, że „parafię etniczną cechuje m.in. przejawiana przez jej członków świadomość wspólnego pochodzenia etnicznego i wspólnego języka oraz to, że zaspokajają one wszystkie te same potrzeby religijne i pozareligijne, które zaspokajają «zwykła» parafia terytorialna, a ponadto szeroki zakres potrzeb wynikających z owej świadomości etnicznej oraz faktu zamieszkiwania przez jej członków w odmiennym etnicznie środowisku” [2007: 34]. Parafie stają się bardzo często ośrodkami nie

tylko życia religijnego, ale także narodowego, ośrodkami kultury narodowej. Są one miejscem, w którym „mogą zrodzić się działania i inicjatywy nie tylko motywujące członków parafii do intensyfikacji własnej religijności i praktyk, ale także integrujące społeczność, oferujące pewnego typu azyl i ułatwiające adaptację w środowisku, z czym członkowie społeczności mniejszościowych czasami nie mogą się uporać. Parafia działająca w środowisku mniejszości narodowych często stanowi ośrodek skupienia, daje możliwość posługiwania się ojczystym językiem, gromadzi członków wokół specyficznej obrzędowości i tradycji, często jest organizatorem uczestnictwa w kulturze, spędzania wolnego czasu, zabawy” – zauważa Rusek [2002: 26].

- d) Religia na pograniczu wyznaniowym. Religia odgrywa większą rolę na pograniczu wyznaniowym, jakim w całości jest – co należy wyraźnie zaznaczyć – Europa Środkowa. Mowa tutaj o dwóch rodzajach pograniczy: katolicko-prawosławnym (w zdecydowanie mniejszym stopniu katolicko-protestanckim oraz protestancko-prawosławnym) oraz chrześcijańsko-islamskim (głównie prawosławno-islamskim) [Huntington 2005: 54-60, 454-463]. Temat ten został już zasadniczo omówiony w poprzednim punkcie. Warto jedynie dodać, że wyznawanie określonej religii na pograniczu, w sytuacji permanentnego zagrożenia (rzeczywistego lub urojonego) ze strony innowierców, jest na ogół czymś więcej niż tylko zwykłym hołdowaniem pewnej tradycji czy modlitewnym skupieniem. Religia na pograniczu to nie tylko wiara w Boga, ale także wiara w integralność własnej wspólnoty etnicznej, a często nawet więcej – wspólnoty cywilizacyjnej. Ponadto, trzeba pamiętać, religia pozwalała na „przełknięcie” niejednej politycznej porażki, pełniąc bardzo ważną funkcję pocieszycielską. Umożliwiała zachowanie „psychicznej równowagi” w obliczu licznych klęsk narodowych, regularnie doświadczanych przez narody pogranicza. W ścisłym związku z narodową tożsamością – pisze Ina Merdjanova [2000: 234] – religia stanowiła swego rodzaju „katalizator” emocjonalny. W każdym razie religia nie jest (nie była) w Europie Środkowej ani prywatną sprawą (chodzi przecież o naród i jego istnienie), ani tym bardziej – obojętną. Trzeba także pamiętać, że wyznawanie religii chrześcijańskiej na pograniczu religijnym, na rubieżach chrześcijańskiego świata, „kosztowało” zdecydowanie więcej niż na zachodzie kontynentu – często życie lub utratę całego majątku. Cywiński, pisząc o szczególnego rodzaju religijności człowieka pogranicza, stwierdza, że życie na granicy świata chrześcijańskiego uczy „typowej dla każdego przedmurza mądrości życiowej, głosząc, że dorobek materialno-cywilizacyjny nigdy nie bywa trwały, że to, co budujemy, kiedyś spłonie, ale – że budować trzeba. Uczą, że w momencie próby instytucje nikną, a spośród ludzi – jedni giną, drudzy

rozpraszają się, trzeci – zdradzają, a reszta pozostaje w biedzie i poniżeniu, ale trwa i może przechować to, co najważniejsze” [1994: 67].

4. Europa Środkowa versus Europa Zachodnia. Perspektywa aksjologiczna

Warto na zakończenie odwołać się do wybranych wyników empirycznych badań społecznych, w celu ukazania tych wymiarów tożsamości narodów środkowoeuropejskich, które wyraźnie odróżniają je od większości narodów Europy Zachodniej, a zwłaszcza jej północnej części. Szczególną uwagę należy poświęcić: (a) stosunkowi do historii i pamięci zbiorowej, (b) kulturze jako relewantnemu komponentowi tożsamości europejskiej, (c) wspomnianej już wcześniej religii przejawiającej się w intensywności doświadczeń duchowych oraz religii jako integralnej części danej tożsamości narodowej, (d) stosunkowi do kwestii legalności aborcji.

a) Historia, a ściślej rzecz ujmując – pamięć zbiorowa, wydaje się mieć znaczenie kluczowe dla zrozumienia specyfiki poszczególnych tożsamości narodowych i regionalnych w Europie Środkowej. W badaniu w ramach projektu Eurobarometer zatytułowanym European Cultural Values z roku 2007 [European Cultural Values, Special Eurobarometer 278] respondentów z państw UE poproszono o wskazanie maksymalnie trzech kluczowych wartości (spośród dziewięciu³), które należy „zachowywać i wzmacniać” w społeczeństwie. „Szacunek dla historii i jej lekcji” w skali ogólnounijnej zajął szóstą pozycję⁴. Na tę wartość wskazało 17% obywateli UE. Jednakowoż należy zwrócić uwagę na zasadniczą różnicę w postrzeganiu czynnika historycznego wśród obywateli tzw. starej i nowej Unii. W tzw. starej Unii (nie licząc Grecji, która cywilizacyjnie jest częścią Europy Środkowej) przekonanie, że należy dbać o historię i pamięć zbiorową, podziela 13% mieszkańców, podczas gdy w Europie Środkowej – prawie dwa razy więcej, bo 23%. Wśród społeczeństw zachodnich w omawianym względzie wyróżniają się Wielka Brytania (26%), zaś w środkowej części kontynentu europejskiego – Estonia (29%) oraz Polska, Republika Czeska (27%), Łotwa (26%). Na drugim końcu skali znajdują się odpowiednio: Finlandia (7%) i Hiszpania (9%) oraz Słowacja (15%), Słowenia i Rumunia (po 16%).

³ Szacunek dla natury i środowiska, równość społeczna i solidarność, przedsiębiorczość, zróżnicowanie kulturowe, pokój, postęp i innowacyjność, wolność opinii, tolerancja i otwarcie na innych, szacunek dla historii i jej lekcji.

⁴ Pokój – 61%, szacunek dla natury i środowiska – 50%, równość społeczna i solidarność, wolność opinii, tolerancja i otwarcie na innych – po 37%, szacunek dla historii i jej lekcji – 17%, postęp i innowacyjność – 14%, zróżnicowanie kulturowe – 12%, przedsiębiorczość – 10%.

Tabela 2. Odsetek mieszkańców państw Unii Europejskiej deklarujących „szacunek dla historii i jej lekcji”

UE 27	17%		
Republika Czeska	27%	Belgia	12%
Estonia	29%	Dania	12%
Łotwa	26%	Niemcy	14%
Litwa	25%	Hiszpania	9%
Węgry	23%	Francja	14%
Polska	27%	Irlandia	13%
Rumunia	16%	Włochy	16%
Słowenia	16%	Luksemburg	14%
Słowacja	15%	Holandia	14%
		Austria	10%
Średnia	23%	Portugalia	12%
		Finlandia	7%
		Szwecja	12%
		Wielka Brytania	26%
		Średnia	13%

Źródło: Special Eurobarometer 278 (2007), Aneks.

b) Kultura. Stwierdzenie, że „Europa jest w oczywisty sposób kontynentem o charakterze kulturowym” (nie geograficznym) stanowiło element badań ogólnounijnych w 2007 r. w ramach wcześniej wspomnianego projektu European Cultural Values. Przekonanie takie podzieliło wówczas 67% mieszkańców UE. W tzw. państwach starej Unii było to 64%, w państwach tzw. nowej Unii – aż 85% (!). Przeciwnego zdania było odpowiednio: 27% i 7% mieszkańców obu nieformalnych części Unii. W pierwszym przypadku najmniejszą wagę do kultury jako elementu konstytuującego Europę przywiązują mieszkańcy Holandii (39%), Danii (41%) oraz Szwecji (46%), największą zaś – Finlandii (84%) oraz Włoch (82%). W przypadku Europy Środkowej, odpowiednio: Rumunii (74%) i Litwy (80%) oraz Słowacji (92%), Republiki Czeskiej (89%), Polski i Słowenii (po 88%). Warto zauważyć przy tym, że o ile przekonanie o kluczowym znaczeniu kultury dla tożsamości Europy przez mieszkańców Europy Środkowej podzielane jest na podobnym, wysokim poziomie (różnica między skrajnymi odpowiedziami wynosi w tym przypadku 18%), o tyle w przypadku narodów zachodnioeuropejskich zaobserwować można znaczący „rozrzut” opinii (różnica między skrajnymi odpowiedziami wynosi tutaj 45%) [European Cultural Values, Special Eurobarometer 278].

Tabela 3. Odsetek mieszkańców państw Unii Europejskiej udzielających odpowiedzi „tak” lub „nie” w odniesieniu do stwierdzenia: „Europa jest w oczywisty sposób kontynentem o charakterze kulturowym”

	TAK	NIE		TAK	NIE
UE 27	67%	24%	UE 27	67%	24%
Republika Czeska	89%	8%	Belgia	68%	29%
Estonia	85%	7%	Dania	41%	52%
Łotwa	87%	8%	Niemcy	52%	44%
Litwa	80%	6%	Hiszpania	70%	14%
Węgry	83%	13%	Francja	63%	28%
Polska	88%	5%	Irlandia	66%	10%
Rumunia	74%	8%	Włochy	82%	12%
Słowenia	88%	7%	Luksemburg	70%	22%
Słowacja	92%	5%	Holandia	39%	56%
Średnia	85%	7%	Austria	73%	17%
			Portugalia	82%	8%
			Finlandia	84%	13%
			Szwecja	46%	43%
			Wielka Brytania	54%	33%
			Średnia	64%	27%

Źródło: Special Eurobarometer 278 (2007), Aneks.

c) Religia jest zdecydowanie najbardziej wyrazistą wartością odróżniającą Europę Środkową (jako całość) od Europy Zachodniej, choć nie można nie zauważyć, że część narodów Europy Środkowej, jeśli chodzi o stosunek do religii, bardziej pasuje do Europy Zachodniej. Z badań prowadzonych przez Pew Research Center w latach 2015-2017 na próbie 56 tysięcy dorosłych (18 i powyżej) w 34 państwach europejskich wynika, że za osoby głęboko wierzące uważa się niemal jedna trzecia mieszkańców (29,1%) Europy Środkowej i niespełna jedna piąta mieszkańców Europy Zachodniej (16,4%). Powyżej średniej dla regionu Europy Środkowej uplasowały się cztery państwa z wyraźnie dominującą pozycją prawosławia i dwa państwa z równie wyraźną dominującą pozycją katolicyzmu. W przypadku Europy Zachodniej były to cztery państwa z dominującą pozycją katolicyzmu i jedno ze zdecydowaną przewagą protestantyzmu.

Tabela 4. Odsetek osób uznających się za głęboko wierzące w państwach Europy Środkowej i Europy Zachodniej

Europa Środkowa	
Rumunia	55%
Mołdawia	47%
Bośnia i Hercegowina	46%
Chorwacja	44%
Polska	40%
Serbia (bez Kosowa)	32%
Ukraina	31%
Słowacja	29%
Białoruś	27%
Litwa	21%
Bułgaria	18%
Węgry	17%
Łotwa	15%
Republika Czeska	8%
Estonia	7%
Słowenia	b.d.
Średnia	29,1%

Europa Zachodnia	
Portugalia	37%
Włochy	27%
Irlandia	24%
Hiszpania	21%
Holandia	18%
Norwegia	17%
Austria	14%
Finlandia	13%
Niemcy	12%
Szwajcaria	12%
Francja	12%
Wielka Brytania	11%
Szwecja	10%
Belgia	10%
Dania	8%
Średnia	16,4%

Źródło: Pew Research Center (2018a).

W ramach tego samego badania respondentów zapytano również o znaczenie religii dla danej tożsamości narodowej. Połowa mieszkańców (49,3%) Europy Środkowej opowiedziała się za tym, że religia raczej lub zdecydowanie wpływa na kształt danej tożsamości narodowej. W przypadku Europy Zachodniej była to jedna trzecia respondentów (34%). W Europie Środkowej powyżej średniej dla regionu uplasowało się pięć krajów prawosławnych i trzy katolickie. W Europie Zachodniej zaś pięć państw katolickich.

Tabela 5. Znaczenie religii dla tożsamości narodowej (2015-2017) (% odpowiedzi „raczej” i „zdecydowanie tak”)

Europa Środkowa	
Serbia (bez Kosowa)	78%
Rumunia	74%
Bułgaria	66%
Polska	64%
Mołdawia	63%
Bośnia i Hercegowina	59%
Chorwacja	58%
Litwa	56%
Ukraina	51%
Białoruś	45%
Węgry	43%
Słowacja	35%
Republika Czeska	21%
Estonia	15%
Łotwa	11%
Słowenia	b.d.
Średnia	49,3%

Europa Zachodnia	
Portugalia	62%
Włochy	53%
Irlandia	48%
Szwajcaria	42%
Austria	39%
Hiszpania	38%
Niemcy	34%
Wielka Brytania	34%
Finlandia	32%

Europa Zachodnia	
Francja	32%
Holandia	22%
Norwegia	21%
Belgia	19%
Dania	19%
Szwecja	15%
Średnia	34,0%

Źródło: Pew Research Center (2018b).

Aby dopełnić obraz „krajobrazu” religijnego Europy Środkowej warto przyjrzeć się, jaki odsetek ogółu mieszkańców poszczególnych państw na początku lat 90. XX wieku oraz na początku wieku XXI stanowili wyznawcy czterech dominujących religii (katolicyzmu, prawosławia, protestantyzmu i islamu). Katolicy stanowią ponad połowę mieszkańców w pięciu państwach, prawosławni – w ośmiu, muzułmanie w trzech, zaś protestanci w żadnym z państw Europy Środkowej nie stanowią większości. Widoczny jest też proces laicyzacji społeczeństw Europy Środkowej.

Tabela 6. Odsetek katolików, prawosławnych, protestantów i muzułmanów w poszczególnych państwach Europy Środkowej

Państwo	Katolicyzm*		Prawosławie**		Protestantyzm***		Islam	
	rok	rok	rok	rok	rok	rok	rok	rok
	1991	2011	1991	2011	1991	2011	1991	2011
Albania	10,0	10,03	20,0	6,75	•	0,14	70,0	56,7
	1991	2020	1991	2020	1991	2011	1991	2020
Białoruś	•	6,7	•	83,3	•	•	•	0,5
	1991	2013	1991	2013	1991	2013	1991	2013
Bośnia i Hercegowina	17,65	15,2	30,10	30,7	0,04	b.d.	42,78	50,1
	•	2011	•	2011	•	2011	•	2011
Bułgaria	•	0,85	•	59,4	•	0,85	•	10,02
	1991	2011	1991	2011	1991	2011	1991	2011
Chorwacja	76,6	86,28	11,1	4,44	•	0,34	1,2	1,47
	2003	2011	2003	2011	2003	2011	2003	2011

Czarnogóra	4,19	3,44	69,61	72,07	•	0,16	10,98	19,11
	2000	2011	2000	2011	2000	2011	2000	2011
Estonia	0,51	0,41	13,02	16,39	14,11	16,56	•	•
	•	2011	•	2011	•	2011	•	2011
Kosowo	•	2,21	•	1,49	•	•	•	95,61
	•	2011	•	2011	•	2011	•	2011
Litwa	•	77,2	•	4,9	•	0,8	•	•
	•	2011	•	2011	•	2011	•	2011
Łotwa	•	25,1	•	19,4	•	34,3	•	•
	•	2002	•	2002	•	2002	•	2002
Macedonia (Północna)	•	0,35	•	64,78	•	0,03	•	33,33
	•	2014	•	2014	•	2014	•	2014
Mołdawia	•	0,1	•	90,1	•	2,0	•	0,1
	•	2011	•	2011	•	2011	•	2011
Polska	•	87,68	•	0,41	•	0,25	•	•
	1991	2011	1991	2011	1991	2011	1991	2011
Republika Czeska	39,0	10,4	0,2	0,2	4,0	1,0	•	•
	1992	2011	1992	2011	1992	2011	1992	2011
Rumunia	6,07	5,08	86,81	81,0	5,65	6,04	0,25	0,32
	1991	2011	1991	2011	1991	2011	1991	2011
Serbia (bez Kosowa)	6,4	4,97	81,8	84,59	1,12	0,99	2,89	3,10
	1991	2011	1991	2011	1991	2011	1991	2011
Słowacja	63,8	65,8	0,7	0,9	8,3	7,9	•	•
	1991	2002	1991	2002	1991	2002	1991	2002
Słowenia	71,6	57,8	2,4	2,3	0,9	0,8	1,5	2,4
	•	2015	•	2015	•	2015	•	2015
Ukraina	•	8,9	•	73,7	•	0,9	•	•
	2001	2011	2001	2011	2001	2011	•	2011
Węgry	54,51	38,9	0,15	0,1	18,9	13,8	•	•

* Kościół rzymskokatolicki i greckokatolicki.

** Ze starowiercami.

*** Protestantyzm i wyznania neoprotestantkie.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników spisów powszechnych z poszczególnych państw.

d) Stosunek do legalnej aborcji. Ostatnią relewantną zmienną, z czterech przywołanych w tej części analiz, istotnie różnicującą społeczeństwa Europy Środkowej i Europy Zachodniej (z pewnymi godnymi uwagi wyjątkami) jest stosunek do legalnej aborcji. Aż 37,7% mieszkańców Europy Środkowej w omawianych wcześniej badaniach Pew Research Center uważa, że aborcja powinna być zakazana „we wszystkich lub prawie wszystkich przypadkach”. W przypadku Europy Zachodniej zdanie to podziela zaledwie 19% mieszkańców tego regionu, czyli o połowę mniej niż w przypadku Europy Środkowej. Powyżej średniej dla pierwszego z wymienionych regionów uplasowały się cztery kraje prawosławne i dwa katolickie, w przypadku Europy Zachodniej cztery państwa o dominującej pozycji katolicyzmu i ani jedno z dominującą pozycją protestantyzmu.

Tabela 7. Aborcja powinna być zakazana we wszystkich lub prawie wszystkich przypadkach (odsetek pozytywnych odpowiedzi w poszczególnych państwach)

Europa Środkowa	
Mołdawia	79%
Ukraina	55%
Białoruś	54%
Polska	52%
Bośnia i Hercegowina	47%
Litwa	41%
Rumunia	40%
Chorwacja	37%
Łotwa	37%
Serbia (bez Kosowa)	31%
Węgry	25%
Słowacja	23%
Bułgaria	15%
Estonia	15%
Republika Czeska	14%
Słowenia	b.d.
Średnia	37,7%

Europa Zachodnia	
Portugalia	34%
Włochy	32%
Irlandia	30%
Szwajcaria	26%
Austria	25%
Niemcy	22%
Hiszpania	19%
Wielka Brytania	18%
Norwegia	17%
Francja	17%
Holandia	14%
Belgia	13%
Finlandia	9%
Dania	6%
Szwecja	3%
Średnia	19,0%

Źródło: Pew Research Center (2018b).

Zakończenie

Z przeprowadzonych analiz wynika, że Europa Środkowa – pojmowana w kategoriach narodów doświadczających od schyłku średniowiecza opresji zarówno ze strony „nie-Europy” w postaci trzech „klinów azjatyckich”, jak i ze strony Zachodu z jego odpodmiotawiającą postkolonialną narracją i traktowaniem Europy Środkowej jedynie w kategoriach „geopolitycznej szachownicy” – wykształciła własną tożsamość, która jednakże nie jest tożsamością ponadnarodową, lecz swoistą „gramatyką” wspólną dla poszczególnych kultur narodowych. Naród pojmowany przede wszystkim w kategoriach „suwerenności kulturowej” stanowi bowiem wciąż najważniejszy punkt odniesienia w kształtowaniu tożsamości zbiorowych w Europie Środkowej. Otwartym pozostaje pytanie o wolę i umiejętność sprzężenia poszczególnych narracji tożsamościowych w jeden transnarodowy dyskurs środkowoeuropejski w odpowiedzi na pojawiające się zagrożenia (zarówno ze Wschodu, jak i Zachodu) nie tylko dla tożsamości, lecz także dla bytu poszczególnych narodów Europy Środkowej. Ową odrębność

Europy Środkowej wykazano zarówno w wymiarze pewnych procesów historycznych, dokonujących się zwłaszcza w wymiarze relacji: tożsamość narodowa – religia; sakralizacja etnosu versus etniczacja religii, jak i w wymiarze współczesnych badań empirycznych dotyczących postaw aksjologicznych mieszkańców Europy.

Bibliografia

- Babiński G. (2003), *Etniczność i religia – formy, płaszczyzny i poziomy powiązań*, w: *Etniczność a religia*, red. A. Posern-Zieliński, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Bauman Z. (1995), *Wieloznaczność nowoczesna, nowoczesność wieloznaczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Berend T.I. (2003), *History Derailed. Central and Eastern Europe in the Long Nineteenth Century*, CA U. of California, Berkeley.
- Boia L. (2003), *Rumuni. Świadomość, mity, historia*, tłum. K. Jurczak, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Bokszański Z. (2006), *Tożsamości zbiorowe*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ceh N., Harder J. (2005), *Imagining the Croatian Nation*, „Est European Quarterly”, nr 4, s. 409-417.
- Cywiński B. (1985), *Doświadczenie Europy*, Wydawnictwo Głos, Warszawa.
- Cywiński B. (1994), *Mój kawałek Europy*, Presspublica, Warszawa.
- Cywiński B. (1994), *Mój kawałek Europy*, „Rzeczpospolita”, Warszawa.
- Cywiński B. (2003), *Przeciwko Jalcie bis*, „Rzeczpospolita”, 8 lutego.
- Czyżewski K. (2008), *Linia powrotu. Zapiski z pogranicza*, Pogranicze, Sejny.
- Dabrowski P.M. (2000), *Folk, Faith and Fatherland. Defining the Polish Nation in 1883*, „Nationalities Papers”, nr 3, s. 397-416.
- Davies N. (2001), *Boże igrzysko. Historia Polski*, tłum. E. Muskat-Tabakowska, Znak, Kraków.
- Dąbrowska-Partyka M. (1998), *Zagadnienie tożsamości a konflikt jugosłowiański*, w: *Współcześni Słowianie wobec własnych tradycji i mitów. Symposium w Castel Gandolfo 19-20 sierpnia 1996*, red. M. Dąbrowska, L. Suchanek, F. Ziejka, Znak, Kraków.
- Dybiak K. (2001), *Katolicka Europa Środkowa czy strefa postkomunistyczna?*, „Arcana”, nr 3, s. 6-15.
- Dybiak K. (2004), *Co znaczy katolickość Europy Środkowej?*, w: *Europa Środkowa: wspólnota czy zbiorowość?*, red. R. Zenderowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Elliott M. (2009), *Laszlo Tökés, Timisoara and the Romanian Revolution*, www.georgefox.edu/academics/undergrad/departments/soc-swk/ree/misc_art.html (17.11.2022).

- Erdősi P. (2006), „Rzymski limes” i „przedmurze chrześcijaństwa” w węgierskiej wyobraźni historycznej, w: *Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo?*, red. J. Purchla, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków.
- European Cultural Values, Special Eurobarometer 278, Wave 67 – TNS Opinion & Social (Aneks).
- Flora G., Szilagyí G., Roudometof V. (2005), *Religion and National Identity in Post-communist Romania*, „Journal of Southern Europe and the Balkans”, nr 1, s. 35-55.
- Gacesa D. (2006), „Othering” of East and West: (Anti)Ecumenical Views of the Serbian Orthodox Church, „CEU Political Science Journal”, nr 2, s. 403-424.
- Gołembski F. (2001), *Stosunki kulturalne na Bałkanach*, Elipsa, Warszawa.
- Grott B. (2006), *Ojciec Józef Maria Bocheński i jego model nacjonalizmu chrześcijańskiego*, w: *Nacjonalizm czy nacjonalizmy. Funkcja wartości chrześcijańskich, świeckich i neopogańskich w kształtowaniu idei nacjonalistycznych*, red. B. Grott, Kraków 2006.
- Halecki O. (1950), *The Limits and Divisions of European History*, Sheed and Ward, London – New York.
- Halecki O. (2000), *Historia Europy – jej granice i podziały*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin.
- Huntington S.P. (2007), *Kim jesteśmy? Wyzwania dla amerykańskiej tożsamości narodowej*, tłum. B. Pietrzyk, Znak, Kraków.
- Jacobson-Widding A. (1983), *Introduction*, w: *Identity: Personal and Socio-Cultural*, red. A. Jacobson-Widding, Academiae Upsaliensis, Uppsala.
- Kałużny T. (2020), *Ukraińska autokefalia rok po ustanowieniu. Reakcje i dylematy świata prawosławnego*, „Studia Oecumenica”, nr 20, s. 197-213.
- Karpat K.H. (1992), *Mniejszość muzułmańska na Bałkanach*, „Sprawy Międzynarodowe”, t. 7, nr 12, s. 129-144.
- Krakovska V. (2005), *Evolution of the Lithuanian National Identity in the European Context*, „Slovo”, nr 1.
- Lubonja F. (2005), *Albania – wolność zagrożona. Wybór publicystyki z lat 1991-2002*, tłum. D. Horodyska, Pogranicze, Sejny.
- MacDonald D.B. (2006), *Serbia and the Jewish Trope. Nationalism, Victimhood and the Successor Wars in Yugoslavia*, w: *Nationalism Across the Globe. An Overview of Nationalisms in State-Endowed and Stateless Nations*, Volume I: Europe, red. W.J. Burszta, T. Kamusella, S. Wojciechowski, Wyższa Szkoła Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa, Poznań.
- Mazurkiewicz P. (2001), *Europeizacja Europy. Tożsamość kulturowa Europy w kontekście procesów integracji*, Studium Generale Europa, Warszawa.
- Mazurkiewicz P. (2004), *Oddychać dwoma płucami. Tożsamość Europy Środkowej*, w: *Europa Środkowa: wspólnota czy zbiorowość?*, red. R. Zenderowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Merdjanova I. (2000), *In Search of Identity. Nationalism and Religion in Eastern Europe*, „Religion, State & Society”, nr 3, s. 233-261.
- Misztal B. (2005), *Tożsamość jako pojęcie i zjawisko społeczne w zderzeniu z procesami globalizacji*, w: *Tożsamość bez granic. Współczesne wyzwania*, red. E. Budakowska, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

- Nowak A. (2022), *Prof. Andrzej Nowak „Polska i Zachód/Europa. Kultura i geopolityka” - 1/2*, https://www.youtube.com/watch?v=fIEulQWstLE&list=TLPQMTgwNDIwMjJrQAKK88dpg&index=2&ab_channel=ascotv (19.04.2022).
- Olszański T. (2018), *Konstantynopol. Autokefalia dla Ukrainy*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2018-10-12/uznanie-przez-patriarchat-ekumeniczny-niezaleznosci-prawoslawnej> (19.04.2022).
- Peterson-Royce A. (1982), *Ethnic Identity*, Indiana University Press, Bloomington.
- Pew Research Center (2018a), *How Do European Countries Differ In Religious Commitment? Use Our Interactive Map to Find Out*, <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/12/05/how-do-european-countries-differ-in-religious-commitment> (18.04.2022).
- Pew Research Center (2018b), *Eastern and Western Europeans Differ on Importance of Religion, Views of Minorities, and Key Social Issues*, <https://www.pewresearch.org/religion/2018/10/29/eastern-and-western-europeans-differ-on-importance-of-religion-views-of-minorities-and-key-social-issues/> (18.04.2022).
- Pope E.A. (2009), *The Role of Religion in the Romanian Revolution*, www.georgefox.edu/academics/undergrad/departments/soc-swk/ree/misc_art.html (12.11.2009).
- Popper K.R. (1992), *Wiedza obiektywna. Ewolucyjna teoria epistemologiczna*, tłum. A. Chmielewski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ramet P. (1988), *Autocephaly and National Identity in Church-State Relations in Eastern Christianity. An introduction*, w: *Eastern Christianity and Politics in the Twentieth Century*, red. P. Ramet, Routledge, Durham.
- Rapacka J. (1995), *Godzina Herdera. O Serbach, Chorwatach i idei jugosłowiańskiej*, Energeia, Warszawa.
- Rembierz M. (1999), *Źródła i dylematy tożsamości. Filozofia wobec pytań o treść i sens egzystencji, Tożsamość człowieka wobec życia i śmierci*, „Colloquia Communia” nr 2, s. 16-36.
- Ricoeur P. (1992), *Filozofia osoby*, tłum. M. Frankiewicz, Wydawnictwo Papieskiej Akademii Teologicznej, Kraków.
- Rusek H. (2002), *Religia i polskość na Zaolziu*, Nomos, Kraków.
- Samsonowicz H. (1999), *Północ – Południe, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Ossolineum*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Szczepański W. (2007), *Specyfika albańskiego procesu narodotwórczego w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku (do I wojny światowej)*, w: *Integracja i tożsamość narodowa w Europie Środkowo-Wschodniej na przestrzeni dziejów. Z prac Polsko-Bułgarskiej Komisji Historycznej*, red. E. Znamierowska-Rakk, Wydawnictwo Neriton, Warszawa.
- Szűcs J. (1995), *Trzy Europy*, tłum. J.M. Kłoczowski, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin.
- Ścigaj P. (2004), *Tożsamość narodowa. Przegląd problematyki*, „Politeja”, nr 1, s. 152-167.
- Taboada-Leonetti I. (1981), *Identité individuelle, identité collective. Problèmes poses par l'introduction du concept d'identité en sociologie. Quelques propositions théorétiques a partir de trois Recherches sur l'immigration*, „Social Science Information”, nr 1, s. 137-167.
- Terlecki T. (1974), *Polska a Zachód. Próba syntezy*, Nakł. Stowarzyszenia Pisarzy Polskich, Londyn.

- Tismaneanu V. (2000), *Wizje zbawienia. Demokracja, nacjonalizm i mit w postkomunistycznej Europie*, tłum. H. Jankowska, Muza, Warszawa.
- Ugrešić D. (2006), *Kultura kłamstwa (eseje antypolityczne)*, tłum. D.J. Ćirlić, Czarne, Wołowiec.
- Vambery R. (1944), *Nationalism in Hungary*, „The Annals of the American Academy of Political and Social Science”, nr 77, s. 77-85.
- Velikonja M. (2003), *Slovenian and Polish Religio-National Mythologies. A Comparative Analysis*, „Religion, State & Society”, nr 3, s. 233-260.
- Vrnt P.C. (2003), *Our First King István Still Has a Hand in Hungary's Modern Day Culture*, „The New Hungarian Voice”, nr 3.
- Wojtyła K. (1994), *Gdzie znajduje się granica Europy?*, „Ethos”, nr 4, s. 27-34.
- Wolson P. (1999), *Politics of Victimhood. A Perpetual Cycle of Abuse*, „Los Angeles Times”, 9 maja.
- Zarycki T. (2004), *Uses of Russia. The Role of Russia in the Modern Polish National Identity*, „East European Politics and Societies”, nr 4, s. 595-627.
- Zenderowski R. (2003), *Czym jest Europa? Kim są Europejczycy?*, w: S. Sowiński, R. Zenderowski, *Europa drogą Kościoła. Jan Paweł II o Europie i europejskości*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław – Warszawa – Kraków 2003.
- Zenderowski R. (2007), *Nad Tatrami błyska się... Słowacka tożsamość narodowa w dyskursie politycznym w Republice Słowackiej (1989-2004)*, Warszawa.
- Zenderowski R. (2011), *Religia a tożsamość narodowa i nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej. Między etniczyczą religii a sakralizacją etnosu (narodu)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.

Wyniki spisów powszechnych

- 2000 Round of Population and Housing Censuses in Estonia, Latvia And Lithuania, Vilnius 2000, http://www.csb.gov.lv/images/modules/items/item_file_2064_baltcen3.pdf (18.11.2022).
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine / Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini, 2013. Rezultati popisa, <http://www.popis2013.ba/popis2013/doc/Popis2013prvoIzdanje.pdf> (18.11.2022).
- Agjencia e statistikave të Kosovës / Statistical Office of Kosova, <http://www.ks-gov.net> (2008, 2011) (18.11.2022).
- Centrālā statistikas pārvalde, *Population Census 2011 – Key Indicators*, <http://www.csb.gov.lv/en/statistikas-temas/population-census-2011-key-indicators-33613.html> (18.11.2022).
- Český statistický úřad / Czech Statistical Office, *Basic Final Results of the Population and Housing Census 2001*, <http://www.czso.cz> (18.11.2022).
- Český statistický úřad / Czech Statistical Office, *Náboženská víra obyvatel podle výsledků sčítání lidu 2014*, <https://www.czso.cz/documents/10180/20551795/17022014.pdf/c533e33c-79c4-4a1b-8494-e45e41c5da18?version=1.0> (18.11.2022).
- Český statistický úřad / Czech Statistical Office, *Předběžné výsledky Sčítání lidu, domů a bytů 2011*, <http://www.czso.cz> (18.11.2022).

- Comisia Centrală Pentru Recensământul Populației și al Locuințelor, *Comunicat de presă privind rezultatele provizorii ale Recensământului Populației și Locuințelor – 2011*, http://www.recensamantromania.ro/wp-content/uploads/2012/02/Comunicat_DATE_PROVIZORII_RPL_2011.pdf (18.11.2022).
- Comisia Centrală Pentru Recensământul Populației și al Locuințelor, *Recensământ 1992, 2002*, <http://www.recensamant.ro> (18.11.2022).
- Comisia Centrală Pentru Recensământul Populației și al Locuințelor, *Recensământul Populației și Locuințelor 1992*, <http://colectaredate.insse.ro/phc/public.do?siteLang=ro> (18.11.2022).
- Comisia Centrală Pentru Recensământul Populației și al Locuințelor, *Recensământului Populației și Locuințelor 2014*, <http://recensamant.statistica.md> (18.11.2022).
- Comisia Centrală Pentru Recensământul Populației și al Locuințelor, *Recensământul Populației, Demographic, national, language and cultural characteristics 2004*, <http://www.statistica.md> (18.11.2022).
- Departament Badań Społecznych i Warunków Życia GUS, *Wyznania Religijne – Stowarzyszenia Narodowościowe i Etniczne w Polsce 2009-2011*, Warszawa 2013, http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/oz_wyznania_religijne_stow_nar_i_etn_w_pol_2009-2011.pdf (18.11.2022).
- Department of Statistics to the Government of the Republic of Lithuania, *2001, 2011 Population and Housing Census data*, <http://www.stat.gov.lt> (18.11.2022).
- Državni zavod za statistiku / The Croatian Bureau of Statistics, *Census of population, households and dwellings, 2001, 2011*, http://www.dzs.hr/default_e.htm (18.11.2022).
- Generations and Gender Survey, *2020 Belarus Wave*, ggpsurvey.ined.fr (18.11.2022).
- Główny Urząd Statystyczny, *Podstawowe informacje o sytuacji demograficzno-społecznej ludności Polski oraz zasobach mieszkaniowych*, Warszawa 2012.
- Główny Urząd Statystyczny, *Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2015.
- Główny Urząd Statystyczny, *Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002 i 2011 w zakresie deklarowanej narodowości oraz języka używanego w domu*, <http://www.stat.gov.pl/gus> (18.11.2022).
- Instituti i Statistikave (INSTAT), *Censusi i Popullsisë dhe Banesave 2011*, Tirana 2012, s. 71, http://www.instat.gov.al/media/177354/main_results__population_and_housing_census_2011.pdf (18.11.2022).
- Központi Statisztikai Hivatal / Hungarian Central Statistical Office, *Évi Népszámlálás 3. Országos adatok*, Budapest 2013, http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_00_2011.pdf (18.11.2022).
- Központi Statisztikai Hivatal / Hungarian Central Statistical Office, *ÉVI Népszámlálás 3. Országos adatok*, 2011, <http://www.nepszamlalas.hu> (18.11.2022).
- Központi Statisztikai Hivatal / Hungarian Central Statistical Office, 2001. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS <http://www.nepszamlalas2001.hu/eng/volumes/26/tartalom.html>; http://www.nepszamlalas2001.hu/eng/volumes/27/tables/load1_1_1.html (18.11.2022)
- Lietuvos statistikos departamentas / Statistics Lithuania, *Results of the 2011 Population and Housing Census of the Republic of Lithuania*, <http://www.stat.gov.lt>; <http://statistics.bookdesign.lt/?lang=en> (18.11.2022).

- Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Belarus, *Religion and denominations in the Republic of Belarus, 2011*, http://www.mfa.gov.by/upload/pdf/religion_eng.pdf (18.11.2022).
- Stanovništvo predratne Jugoslavije po veroispovesti i materinjem jeziku po popisu od 31.3.1931, Beograd 1945, <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1931/pdf/G19314001.pdf> (18.11.2022).
- Štatistický úrad Slovenskej republiky / Statistical Office of the Slovak Republic, *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov v roku 2001, 2011*, <http://www.statistics.sk> (18.11.2022).
- Statistični urad Republike Slovenije / Statistical Office of the Republic of Slovenia, *Rezultati Popisa 2002*, <http://www.stat.si/popis2002/si/default.htm> (18.11.2022).
- Statistikaamet / Statistics Estonia, *Population and Housing Census 2000, 2011*, <http://www.stat.ee/phc2011>; http://www.stat.ee/64310?parent_id=39113 (18.11.2022); <http://estonia.eu/about-estonia/country/population-census-2011.html> (18.11.2022).
- Statistikaamet / Statistics Estonia, *Population and Housing Census 2011*, <http://www.stat.ee/phc2011>; PC231 (18.11.2022).
- Statistikaamet / Statistics Estonia, *Population by religious affiliation and ethnic nationality; pc0454: at least 15-year-old persons by religion, sex, age group, ethnic nationality and county, 31 december 2011*, <http://pub.stat.ee/> (18.11.2022).
- The European Centre for Minority Issues, *Kosovo Statistics*, www.ecmi.de/emap/download/KosovoStatisticsFinalOne.pdf (18.11.2022).
- Uprava za statistiku Crne Gore – MONSTAT / Statistical Office of Montenegro – MONSTAT, *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2003*, Podgorica, septembar 2004.
- Uprava za statistiku Crne Gore – MONSTAT / Statistical Office of Montenegro – MONSTAT, *Prvi Rezultati. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori*, Podgorica 2011, <http://www.monstat.org> (18.11.2022).
- Zavod za Statistiku Republike Bosne i Hercegovine, *Etnička Obilježja Stanovništva 1991*, Sarajevo 1993, <http://www.fzs.ba/Dem/Popis/Etnicka%20obiljezja%20stanovnistva%20bilten%20233.pdf> (18.11.2022).
- Державний Комітет Статистики України / State Statistics Committee of Ukraine, *National composition of the population. 2001 Ukrainian Population Census*, <http://www.ukrcensus.gov.ua>; <http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/nationality/> (18.11.2022).
- Државниот завод за статистика / State Statistical Office, *Macedonia in Figures, Skopje 2012*, http://www.stat.gov.mk/Publikacii/Mak_Brojki_2012_A.pdf (18.11.2022).
- Државниот завод за статистика / State Statistical Office, *Popis na Naselenieto, Domakinstvata i Stanovite vo Republika Makedonija*, 2002, <http://www.stat.gov.mk>.
- Национален Статистически Институт / National Statistical Institute, *2011 Population Census in the Republic of Bulgaria*, <http://www.nsi.bg> (18.11.2022).
- Национален Статистически Институт / National Statistical Institute, *Census 2001 – Final Results*, <http://www.nsi.bg> (18.11.2022).
- Нацыянальны статыстычны камітэт Рэспублікі Беларусь / National Statistical Committee of the Republic of Belarus, *National Composition Of Population Of The Republic Of Belarus (Нацыянальний Састав Населення Рэспублікі Беларусь)*, <http://belstat.gov.by/homep/en/census/p5.php> (18.11.2022).

- Републички завод за статистику Србије / Statistical Office of the Republic of Serbia, *2011 Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia. First Results*, <http://media.popis2011.stat.rs/2011/prvi-rezultati.pdf> (18.11.2022).
- Републички завод за статистику Србије / Statistical Office of the Republic of Serbia, *Population Census 2002*, <http://webrzs.statserb.sr.gov.yu/axd/en/popis.htm> (18.11.2022).
- Соціологічна група «РЕЙТИНГ», Релігійні вподобання населення, http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_religion_report_042015.pdf (18.11.2022).